

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

**БАНКІРСЬКІ ДОМИ
І КОНТОРИ МІСТА**

в 60-х рр. XIX – на початку XX ст.

Реформи 60-х рр. XIX ст. викликали підйом ділової активності. Виникла необхідність у короткотермінових кредитах на вигідних умовах, котрих не могли запропонувати державні та інші установи. Цю нішу продовжував заповнювати приватний і сімейний капітал, який ще більше активізувався.

У 1860–1880-х рр. в Одесі з’являється цілий ряд нових банкірських установ – А.Марк. Бродського (1859 р.), М.Н. Ашкеназі (1866 р.), С.М. Барбаша (1866 р.), О.С. Хаїса (1870 р.), Р.Р. Зоншейна (1875 р.), І.С. Грубера, Д.А. Мінца та ін. Причому, якщо у першій половині XIX ст. вони у своїй діяльності поєднували банкірські операції з торгівлею, то у цей період створюються підприємства, які спеціалізувалися виключно на кредитно-фінансових операціях.

У цей час активно формувалася мережа акціонерних банків, зокрема й у провінції. З 1880-х рр. саме вони почали відігравати провідну роль в економіці Російської імперії. Однак банкірські установи Півдня України не втратили своїх позицій, пристосувавшись до навколишніх змін. Багато клієнтів віддавали перевагу саме їм, а не банкам, що пояснювалося більшою доступністю та меншим контролем із боку уряду. Попит на послуги приватних банкірів явно існував і надалі, про що свідчить поява все нових і нових установ. Продовжували функціонувати й банкірські дома, які виникли у першій половині століття. На цей час усі вони перетворилися на солідні фірми з мільйонними оборотами та світовим ім’ям.

Однією з найвідоміших банкірських фірм Одеси другої половини XIX – початку XX ст. був торговий дім «М. Ашкеназі». Його засновник – Мозес Нафтолійович Ашкеназі – ще у доволі молодому віці приїхав на Поділля з Європи і заснував зерноекспортну контору

в Могилеві-Подільському. Своєю діловою активністю, чесністю та обов'язковістю він швидко завоював авторитет і заробив значний капітал. У 1864 р. М.Н. Ашкеназі відкрив відділення фірми в Одесі, керівництво яким у середині 1870-х рр. передав своєму синові Євгену. Відділення займалося операціями, пов'язаними із закупівлею та реалізацією сільгосппродукції, а з 1868 р. – і банкірськими. Згодом до Одеси перебрався й сам Мозес Ашкеназі¹.

Євген Мозесович (Мойсейович*) Ашкеназі мав солідні родинні зв'язки. Його дружиною була Луїза Гесселівна Розенберг, одна з п'яти доньок великого цукрозаводчика Гесселя Розенберга. Її сестри також вигідно одружилися: Анна вийшла заміж за банкіра Горація Гінцбурга, Теофіла – за Сигізмунда Варбурга, також відомого банкіра, Роза – за барона фон Гірша, а Розалія взяла шлюб із будапештським фінансистом Герцфельдом².

М.Н. Ашкеназі помер 1887 р. у віці 76 років. Ненадовго пережив його син, який помер у травні 1890 р. Фірмою почали опікуватися Л.Г. Ашкеназі, а по закінченні навчання у Новоросійському університеті – Зігфريد Євгенович Ашкеназі, з ім'ям якого пов'язане значне розширення справи на початку ХХ ст., зокрема у кредитуванні (з 1897 р. фірма зайнялася суто кредитно-фінансовими операціями, а надлишкові кошти вкладалися у великі підприємства³).

Із 1870-х рр. спостерігається загальне економічне піднесення міст Новоросійського краю. Це було пов'язане, насамперед, із будівництвом залізниць, спадом міжнародного значення одеського порту і великою реконструкцією миколаївського та інших північнопричорноморських портів. У середині 1880-х рр. Миколаїв стає основним

¹ Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 290 (2 паг.); 1900. – С. 264 (4 паг.).

* У джерелах частіше зустрічається Мойсейович.

² Губарь О. Приморский бульвар, № 3 // Дерибасовская–Ришельевская. – 2005. – Вып. 21. – С. 34.

³ Соломонов Б. Указ. соч. – 1899. – С. 290 (2 паг.)

Зігфريد Євгенович Ашкеназі. 1911 р.

конкурентом Одеси у вивозі зерна. Його комерційний порт виходить на третє місце у Російській імперії за вантажооборотом й експортом зерна. Усі ці обставини зумовили розвиток приватної банкірської діяльності і в інших містах регіону. Звичайно кількість створених там банкірських контор та обсяги їх оборотів були меншими, ніж в одеських фірм. Але поява подібних закладів свідчила про піднесення торгівлі і промисловості та зростання потреби у кредиті.

За даними статистичного відділу Херсонської губернської земської управи, на території губернії у 1895 р. функціонувало 27 банкірських установ. У загальній кількості торгово-промислових підприємств вони становили дуже малий відсоток. Проте обсяги їх оборотів і прибутків були досить значними. Одеські банкірські дома та контори кількісно становили лише 1%, тоді, як обороти складали більше половини від загального обсягу – 50,2%, а прибутки – 6,8% (див. Таблицю 1).

*Таблиця 1***Одеські банкірські установи в 1895 р.¹**

	Кількість	Оборот (руб.)	Прибуток (руб.)
Банкірські дома і контори	20	438 000 000	1 345 000
Усього торгово-промислових підприємств в Одесі	1994	873 179 500	19 823 900

Тому можна стверджувати, що й у кінці XIX ст. приватне підприємництво у сфері кредитування відігравало не останню роль у господарському розвитку Півдня України.

Говорячи про операції банкірських установ, треба зазначити, що вони, згідно із законодавством Російської імперії, вважалися торговими. Конкретного їх переліку не було, лише вказувалося, що до таких належать «грошові перекази на російські, іноземні міста й узагалі різні банкірські справи; утримання крамниць і столів для обміну грошей; утримання установ для укладання угод купівлі-продажу державних процентних паперів, а також акцій та облігацій акціонерних товариств чи компаній і товариств на паях»². Проте більшість підприємств здійснювала практично ті ж операції, що й комерційні банки, користуючись великою довірою серед своїх постійних клієнтів. Аналіз рекламних оголошень і довідкових матеріалів останньої третини XIX – початку XX ст. дає змогу виявити види операцій, якими займалися банкірські дома і контори Одеси. Найпоширенішими серед них були купівля-продаж державних і приватних про-

¹ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. – Херсон, 1897. – С. 199, 201.

² ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 4.

центних паперів*, акцій**, облігацій***, іноземної валюти та золота; надання позик під заставу процентних паперів, різних цінностей та товарів; відкриття поточних, контокорентних, спеціальних, онкольних (on call) і депозитних рахунків**** до запитання й на визначений строк; облік векселів, девіз****, тиражних білетів тощо; інкасування переказів, чеків, векселів, коносаментів***** й інших товарних і фінансових документів у містах Російської імперії та закордону; прийом доручень на купівлю-продаж фондів на місцевій і столичних біржах; продаж митних купонів для сплати мита; видача чеків, пере-

* *Процентні папери* – цінні папери, боргові зобов’язання, що приносять певний процент на вкладений у них капітал.

** *Акція* – цінний папір, який свідчить про те, що його власник вніс певний пай у підприємство.

*** *Облігація* – 1) цінний папір, що дає його власникові прибуток у вигляді процентів або виграшу; 2) боргове зобов’язання, видане державою або підприємством на певних умовах під час випуску внутрішньої позики.

**** *Поточний рахунок* – рахунок вкладника банку або ощадкаси, з якого вкладник може одержувати свої гроші, якщо є потреба, і поповнювати його додатковими внесками. *Контокорент* – єдиний рахунок, що його відкривають установи банку своїм постійним клієнтам для взаємного розрахунку. *Онкольний рахунок* – поточний рахунок банку, що його відкривають під заставу цінних паперів. *Депозит* – 1) гроші або цінні папери, адресовані через кредитну установу (банк, ощадну касу, нотаріальну контору) кредиторів, а також сама операція з грошми або цінними паперами; 2) вклади в банках, банкірських домах і конторах.

***** *Девіза* – вексель, чек і т. ін., виписаний в іноземній валюті для оплати його за кордоном.

***** *Чек* – документ із розпорядженням вкладника банкові видати або перерахувати пред’явникові певну суму з поточного рахунку. *Інкасо чеків* – переказ грошей з рахунків осіб, які виписують чек, на рахунки отримувачів чеків. *Інкасо переказів* – одержання банком грошей за дорученням клієнта й зарахування цих грошей на його банківський рахунок. *Коносамент* – у зовнішній торгівлі – документ, що містить умови угоди морських перевезень.

казів, акредитивів*, телеграфних трансферт** на міста Російської імперії та закордон; страхування виграшних білетів усіх позик від тиражів погашення; прийом цінних паперів на зберігання; прийом доручень на перезаставу нерухомості з одного банку в інший; різні комісійні доручення.

Звичайно не всі банкірські установи здійснювали перелічені операції. Невеликі підприємства в основному зосереджувалися на декількох із них. Великі фірми виконували й інші повноваження фінансового характеру. Наприклад, торговий дім «М. Ашкеназі» здійснював сплату купонів акціонерних товариств: Одеського коркового заводу «Ед. Арпс і К^о», Барського пісочно-рафінадного цукрового заводу, Південноросійського товариства плавучих елеваторів, Південноросійського шкіряного виробництва, Товариства виноробства, Бершадського цукрового заводу, Товариства винного виробництва і торгівлі винами садовласників «Бр. І. та В. Сінадіно і К^о», Товариства суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві¹.

Однією з важливих сторін діяльності банкірів була участь у розміщенні державних та інших позик. Наприклад, банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» успішно реалізовував зовнішні державні позики на Берлінській біржі, за що засновники фірми неодноразово отримували почесні нагороди від російського уряду. Інколи до послуг своїх одноплемінників удавалися й уряди іноземних держав. Так, під час

* *Акредитив* – 1) грошовий документ, що являє собою наказ однієї кредитної установи іншій про виплату певної суми власникові документа; 2) іменний папір, який підтверджує право особи, на ім'я якої його виписано, отримати в банку вказану в ньому суму.

** *Трансферт (трансфер)* – 1) переказ іноземної валюти або золота з однієї країни до іншої. Перенесення банківських операцій з одного на інший рахунок; 2) передача права володіння цінними іменними паперами іншій особі. Розпорядження банку видати вказаній особі зазначену суму грошей.

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 337–338.

Критського повстання 1866–1869 рр. торгові дома Родоканакі і Вучини були вповноважені грецьким національним банком здійснити в Російській імперії підписку на облігації грецької позики у розмірі 628 млн драхм, яку грецький уряд обіцяв погасити у майбутньому¹.

БАНКИРСКИЙ ДОМЪ
Р. Зоншейнъ . К^о

Производитъ слѣдующія операціи:

Покупаетъ и продаетъ ^{0/0/0} бумаги, акции, облигаціи и закладные листы всѣхъ банковъ по курсу дня.

Принимаетъ деньги на **текущій счетъ** и **вклады** на срокъ и до востребованія.

Выдаетъ **ссуды** подъ залогъ ^{0/0/0} бумагъ въ наивысшемъ размѣрѣ.

Открываетъ **спеціальные текущіе счета** (on call) подъ ^{0/0/0} бумаги, векселя и ж. д. дубликаты.

Выдаетъ **чеки, переводы, аккредитивы, кредитныя письма и телеграфные трансферты** на всѣ города Россіи, **заграничныя мѣста и курорты**, а равно на города Сѣверной и Южной Америки и Аргентинской республики.

По желанію всѣ письменные и телеграфные переводы производятся съ доставкой **на домъ** безъ особой доплаты.

Принимаетъ на себя **порученія по перезапогу** недвижимыхъ имуществъ изъ одного банка въ другой на самыхъ выгодныхъ условіяхъ.

Принимаетъ **порученія на покупку и продажу** фондовъ, какъ на здѣшней, такъ и на столичныхъ биржахъ.

Принимаетъ переводы, векселя, коносаменты пароходныхъ обществъ и ж. д. дубликаты для **инкассо** въ Одессѣ и другихъ городахъ Россіи и заграницы.

Страхуетъ выигрышные билеты всѣхъ займовъ отъ тиражей погашенія.

Свѣдѣнія и справки вышедшихъ въ тиражъ ^{0/0/0} бумагахъ и **размѣнъ купоновъ** производится **безвозмездно**.

Принимаетъ ^{0/0/0} бумаги **на храненіе**.

Рекламне оголошення банкірського дому «Р. Зоншейн і К^о»

Банкірські установи також організовували за кордоном підписку на облігації різних залізничних товариств. Зокрема, засновники

¹ Янници Ф. Указ. соч. – С. 188–189.

Товариства Харківсько-Кременчуцької залізниці О.А. Абаза і К.К. Унгерн-Штернберг у 1868 р. з цією метою скористалися послугами одеських банкірських домів «Єфруссі і К^о» та «Ф. Рафалович і К^о»¹. Проте, на відміну від російських і польських великих банкірських домів, для південноукраїнських не були характерними операції, пов'язані з залізничним грюндерством. Їх участь у будівництві та функціонуванні залізниць обмежувалася в основному лише посередництвом – розміщенням позик, сплатою дивідендів і погашенням акцій.

Як і в Європі, банкіри Одеси стояли у витоків банківської системи капіталістичного типу. Накопичивши достатні кошти, маючи постійну клієнтуру та досвід проведення банкірських операцій вони активно включилися у «засновницьку гарячку» 1860–1870-х рр. До того ж, участь у створенні промислових підприємств та акціонерних банків розглядалася ними як ще одне, дуже вигідне, джерело доходів. Власники найбільших банкірських фірм були засновниками як місцевих, так й інших провінційних, і навіть столичних акціонерних банків. При цьому, серед останніх спостерігаємо практично одні й ті ж прізвища. Таку «монопольність» банкірів зауважив І.І. Левін, який писав, що «місце попередніх засновників, крупних місцевих капіталістів, займають засновники-професіонали, які віднині фігурують різними групами у різних поєднаннях мало не в усіх банках»².

«Усюди у списках засновників – продовжує далі І.І. Левін, – трапляються петроградські банкірські дома – Е.М. Мейер і К^о, І.Є. Гінцбург, Вінекен і К^о, Леон Розенталь, В.Я. Оболенський і К^о, варшавські банкіри – Леопольд Кроненберг, Юлій Вертгейм і С.А. Френкель, ризькі – Гейман і Циммерман, торгові дома бр. Єлисеєвих і С. Гвайєр – в Петрограді, т.д. Вогау і К^о, Стукен і Шпіс – в Москві, одеські торгові дома – Єфруссі і К^о, Рафалович, Родоканакі, Маас, таганрозький – Скараманга і К^о, архангельський –

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 135.

² Левин И.И. Указ. соч. – С. 182.

Е. Брандт»¹. Так, відомо, що Ф.П. Родоканакі був серед засновників Петербурзького міжнародного (1869 р.), Азовсько-Донського (1871 р.), Ростовського-на-Дону (1871 р.), Кишинівського (1871 р.) комерційних банків², а Герман Рафалович й Ігнатій Єфруссі – Петербурзького облікового та позикового банку (1869 р.)³. 1871 р. створено Російський для зовнішньої торгівлі банк. У цьому заході взяли участь практично всі банкірські фірми Одеси, які виникли у першій половині XIX ст., зокрема, Єфруссі, Родоканакі, Маса та Рафаловичів⁴.

Значну роль відіграли власники банкірських домів і контор у створенні місцевих банків. Завдяки своїй діяльності вони акумулювали частину вільних коштів населення і привчили провінційну публіку до банківських операцій, підготувавши її таким чином «до сприйняття банківської справи»⁵. Майже всі комерційні банки Південної України виникли та функціонували за підтримки одеських приватних банкірів. Останні виступали не лише як засновники, а й брали активну участь в управлінні справами цих кредитних установ.

Одним із перших на теренах України з'явився Одеський комерційний банк (1870 р.), основними акціонерами-засновниками якого виступили спадкові почесні громадяни Герман і Лев Рафаловичі, Ігнатій Єфруссі, комерції радники Леон Єфруссі та Федір Родока-

¹ Левин И.И. Указ. соч. – С. 183.

² Устав С.-Петербургского международного коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 93; Устав Азовско-Донского коммерческого банка // Там же. – С. 295; Устав Ростовского-на-Дону коммерческого банка // Там же. – С. 371; Устав Кишиневского коммерческого банка // Там же. – С. 340.

³ Устав С.-Петербургского учётного и ссудного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 81.

⁴ Устав Русского для внешней торговли банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 264–265.

⁵ Левин И.И. Указ. соч. – С. 183.

накі¹. Згодом у керівництві установою брав участь й Ілля Тработті².

8 вересня 1879 р. розпочав операції Одеський обліковий (дисконтний) банк – один із двох банків в українських губерніях Російської імперії, які функціонували і на початку XX ст. Він займався обліком російських й іноземних векселів та надавав кредити строком до 9 місяців під заставу цінних паперів. У 1890-х рр. його очолював С.І. Раллі, а серед членів правління були М.М. Маврокордато та А.І. Тработті³. Останній пізніше став віце-головою, а згодом і головою правління банку⁴.

Функціонування Миколаївського комерційного банку (1872 р.) тісно пов'язане з торгово-банкірським домом «Арист Мас і К^о». Так, А.Ю. Мас брав участь у його створенні, а Є.І. Шульц певний час очолював правління⁵.

У 80-х рр. XIX ст. до засновництва акціонерних банків стали долучатися власники нових банкірських домів і контор, які виникли у пореформений період. Наприклад, серед засновників Одеського торгово-промислового банку (1889 р.) значаться імена Соломона Зусмана й Озіаса Хаїса⁶.

¹ Устав Одесского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 154.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 161.

³ Там само. – С. 159.

⁴ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 1763; Вся Одесса : Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. – Одесса, 1912. – С. 305.

⁵ Устав Николаевского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 397; Протокол общего собрания акционеров Николаевского коммерческого банка 7 апреля 1885 года // Одесский вестник. – 1885. – № 88. – С. 1.

⁶ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 160; Коханский В. Одесса и её окрестности : Полный путеводитель и справочная книга с тремя планами и рисунками. – Одесса, 1891. – С. 368.

Бессарабсько-Таврійський земельний банк. Поч. XX ст.

Банкірські фірми виступали організаторами не лише акціонерних комерційних, а й земельних банків. Першою установою такого типу став Харківський земельний банк, утворений у 1871 р. Слідом за ним виникло ще 10 банків, серед яких і Бессарабсько-Таврійський із правлінням в Одесі. Його статут схвалено 31 серпня 1872 р., а початковий основний капітал становив 1,5 млн руб. (6 тис. акцій кожна по 250 руб.). Засновниками банку виступили контр-адмірал М.М. Чихачов і землевласники Бессарабської області: К.Г. Писаржевський, статський радник Г.Г. Маразлі, Л.О. Рафалович, спадкові почесні громадяни Ф.О. Рафалович, Ф.П. Родоканакі, П.Ф. Родоканакі, Є.Л. Ришкан-Держинський, барон О.Ф. Стюарт, банкірські дома «Брати Рафаловичі» та «Єфруссі і К^о», спадковий почесний громадянин Л.М. Розенталь, барон Г.Є. Гінцбург, статський радник М.Д. Бенардакі, торговий дім у Петербурзі «С. Козлов і К^о»¹.

¹ Устав Бессарабско-Таврического земельного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 1. – С. 197.

Акція Бессарабсько-Таврійського земельного банку 1911 р.

Підпис голови правління банку – М.Ф. Рафаловича

Банк був створений для видачі позик під заставу нерухомості й охоплював Бессарабську, Подільську, Таврійську, Херсонську губернії, Керч-Снікольське та Одеське градоначальства, міста Катеринослав, Бахмут, Павлоград, Олександрівськ і Нікополь Катеринославської губернії.

Бессарабсько-Таврійський земельний банк фактично можна назвати родинним банком Рафаловичів. Спочатку Федір Олексійович, а згодом його сини у різні періоди були членами правління банку. Марк Федорович і Олександр Федорович неодноразово обиралися на посаду голови правління. У 1905 р. на честь 25-ліття служби останнього загальні збори акціонерів постановили оголосити йому подяку, виплатити одноразово 15 000 руб. і розмістити його портрет у залі засідань правління¹. У цілому ж провідна роль Рафаловичів

¹ Извлечение из протокола общего собрания акционеров Бессарабско-Таврического земельного банка 2 февраля 1905 года // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 36. – С. 5.

у керівництві банком зберігалася аж до Першої світової війни. За час свого існування банк зайняв лідируючі позиції в іпотечному кредитуванні українських губерній. Його основний капітал з моменту утворення зріс майже у 6 разів (з 1,5 млн руб. у 1872 р. до 8,75 – у 1913 р.), а операції поширилися на Курляндську й Естляндську губернії, міста Мітаву, Лібаву та Ревель¹. На початку XX ст. управлінські посади у банку займали й інші одеські банкіри. Так, у 1905 р. до складу ревізійної комісії входили А.А. Анатра та З.Є. Ашкеназі, а до правління – Р.Л. Харі².

З участю банкірських домов Одеси пов'язана й історія створення акціонерного товариства «Центральний банк російського поземельного кредиту». Відповідно до законодавства Російської імперії, земельним банкам дозволялося надавати довгострокові та короткострокові позики. При цьому перші видавалися шестипроцентними заставними листами, а другі – переважно готівкою. Оскільки більшість позичальників відчувала потребу саме у готівкових коштах, а продаж заставних листів у районах функціонування банків досить часто був ускладнений, то земельні банки укладали угоди з деякими банкірськими домами про продаж їм своїх заставних листів цілими серіями за обумовленим заздалегідь курсом. Восени 1872 р. останні припинили такі операції. Тоді банкірський дім «І.Є. Гінцбург» намагався вивести заставні листи Харківського земельного банку на закордонний ринок. Спроба виявилася невдалою. У зв'язку з цим банкіри А.Е. Френкель і Л.М. Розенталь заявили про свою готовність заснувати спеціальне товариство для розміщення заставних листів на валютних ринках Європи і залучення у сільське господарство Російської імперії іноземного кредиту. Проект створення Центрального банку російського поземельного кредиту викликав полеміку як

¹ Банки и кредитные учреждения : Торгово-промышленный, биржевой и банковый справочник-ежегодник. – Петроград, 1915. – С. 96.

² Биржевой отдел. Хроника акционерного дела. Общее собрание акционеров Бессарабско-Таврического земельного банка // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 35. – С. 3.

у суспільстві, так і в Державній раді, більшість членів якої виступили проти даної установи. Незважаючи на це, у квітні 1873 р. статут банку був затверджений. Його засновниками виступили, окрім А.Е. Френкеля й Л.М. Розенталя, усі названі ними іноземні та російські банкірські дома і банки. Південь України представляли одеські фірми «Єфруссі і К^о», «Брати Рафаловичі», «Ф.П. Родоканакі»¹.

Треба зазначити, що фінансова активність банкірів не обмежувалася лише участю в акціонерному засновництві. Прізвища багатьох із них фігурують у списках учасників і посадових осіб державних, громадських і приватних кредитних організацій.

Після створення в 1860 р. Державного банку, імперський уряд залучав до роботи у ньому й купецьку верству. Згідно з положеннями статуту контор Держбанку, представники купецтва могли обиратися до складу облікових і позикових комітетів. До того ж, таке право отримали не лише християни, а і євреї (у тих містах, де вони відігравали суттєву роль у торгівлі). Тривалий час членом облікового й позикового комітету одеської контори був А.Ю. Мас, якого за відмінну службу на цій посаді нагородили орденом Св. Станіслава 2-го ступеня². У 1891 р. серед членів комітету представники торгово-банкірських фірм становили практично половину його складу – четверо з дев'яти (П.Ф. Родоканакі, Є.І. Шульц, О.Ф. Рафалович, С.А. Бродський)³.

Банкіри були активними учасниками різноманітних кредитних товариств, які почали утворюватися після проведення буржуазних реформ. Одним із перших у Російській імперії відкривалося Товариство взаємного поземельного кредиту (1866 р.). Серед його засновників значилися неогоціанти Родоканакі й Рафалович⁴. На початку 1868 р. починає функціонувати Одеське товариство взаємного кре-

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 133–134.

² ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 7зв., 16зв.

³ Коханский В. Указ. соч. – С. 366.

⁴ Повідомлення засновників Товариства поземельного кредиту // Одеський вестник. – 1866. – № 70.

диту, мета якого полягала у наданні необхідних капіталів особам, які займаються торгівлею та іншими промислами. Членами товариства у різний час були А.Марк. Бродський, П.Ф. Родоканакі, В.Ф. Куссіс¹.

Досить важливою кредитною установою було Одеське міське кредитне товариство (1871 р.), створене за ініціативою міського голови М.О. Новосельського. До його складу входили Ф.О. Рафалович – директор, А.Марк. Бродський – член наглядової ради та П.Ф. Родоканакі – голова правління². За заслуги перед містом портрет останнього було виставлено в головній залі товариства³.

Поряд зі старожилами нове покоління банкірів також включалося у роботу кредитних товариств. Зокрема, серед керівників Херсонського губернського товариства взаємного кредиту домовласників і землевласників (1911 р.) були В.Ф. Куссіс, А.А. Анатра й І.С. Ксідіас⁴.

Таким чином, можна беззаперечно констатувати факт важливої ролі банкірів Одеси у формуванні нової кредитно-банківської системи Російської імперії. Було б неправильно оцінювати їх засновницьку активність лише з погляду жаги до збагачення. Рушійною силою було також усвідомлення ними значення, яке мало збільшення доступності кредиту для розвитку економіки краю.

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 155; Отчёт Одесского общества взаимного кредита за 1879 год. – Одесса, 1880. – С. II; Вся Одесса. – С. 173.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 153; Про засідання Одеського міського кредитного товариства // Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 76. – С. 2; Хроніка. Загальні збори членів Одеського міського кредитного товариства 27 квітня // Одесский вестник. – 1880. – № 95. – С. 1.

³ Головань В.І. Почесні громадяни міста Одеси : Істор.-біогр. нариси. – Одеса, 2003. – С. 16.

⁴ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 158.

Підприємництво більшості банкірів у XIX – на початку XX ст. окрім кредитно-фінансових операцій охоплювало й досить широке коло різних галузей господарства. Підвалини такого становища були закладені в законодавстві, де під «торговими діями» розумілися не лише торгівля, але й інші види господарської діяльності.

Основне місце, після кредитно-фінансових операцій, у підприємницькій діяльності продовжувала посідати зерноторгівля. У 1880–1890-х рр. нею займалися Єфруссі, Родоканакі, Тработті, Бродський, Ашкеназі, Мас, Барбаш. Практично всі вони були діловими партнерами фірми «Дрейфус», заснованої в 1850 р. у Парижі швейцарським банкіром Луї Дрейфусом. Ця фірма представляла собою великий міжнародний концерн, до складу якого входили банк у Парижі, фірми з торгівлі зерном, борошномельні, бавовноочисні й інші промислові та транспортні підприємства в країнах Європи, Південної та Латинської Америки і Південно-Східної Азії. Значний відпуск хліба здійснювався не лише через одеський, а також через миколаївський і херсонський порти.

До видання «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., торгово-промислова діяльність вважалася прерогативою купецької верстви. Її бсяги та види визначалися належністю до купецької гільдії. Так, здійснювати внутрішню та закордонну оптову торгівлю, мати транспортні, великі промислові, банкірські, страхові, посередницькі підприємства могли лише купці першої гільдії. Власники позичкових кас, довідкових і маклерських контор, трактирних закладів, винокурень, тютюнових фабрик, інших виробничих установ, що мали механічний двигун або більше 16 робітників, викупували свідоцтва другої гільдії. Без гільдійського свідоцтва могли працювати аптеки, фотомайстерні, поліграфічні та гірничі підприємства, а також землевласники, які створювали цукрові заводи у власних маєтках.

Спочатку кількість торгово-промислових підприємств, якими міг володіти купець, ніяк не лімітувалася. Однак з березня 1870 р. купцям другої гільдії заборонялося мати більше 10 підприємств.

У грудні 1880 р. нова урядова постанова скоротила це число до 5, одночасно встановивши максимум у 10 підприємств для купців першої гільдії¹.

Аналізуючи доступні джерела, можна визначити окремі тенденції у підприємництві одеських банкірів. На основі наявних даних допустимим є припущення про більшу торгово-промислову активність власників банкірських установ, створених у XIX ст., ніж тих, що були засновані на початку XX ст. Якщо перші практично всі вкладали свої капітали не тільки в торгівлю, а й інші галузі, зокрема промисловість, то для других, за винятком окремих осіб, характерна спрямованість на швидке збагачення. Звичайно, це пояснюється сукупністю політичних, правових, соціально-економічних та інших умов, в яких розпочинали та розвивали свою справу банкіри.

Одним із важливих факторів економічного поступу того чи іншого регіону є наявність транспортних артерій. Для Півдня України це питання особливо гостро постало у другій половині XIX ст. Зростання після реформи 1861 р. товарного сільськогосподарського виробництва, і як наслідок – розширення ринків збуту його продукції, вимагало подальшого розвитку сухопутного та водного транспорту. Побудова залізниць значно розширила торговельні зв'язки чорноморських портів, і, зокрема, Одеси. Кількість зерна, що доставлялося залізничним транспортом, істотно зросла. За даними А.С. Бориневича, у 1879 р. понад 70% усього зерна привозилося до одеського порту поїздами².

Однак напрямки прокладання залізничних шляхів в українських губерніях відповідали радше стратегічним потребам, аніж торговим. Звивистість і безсистемність таких ліній лише подовжували відстані між пунктами і призводили до подорожчання товарів. Особливо невідгідним таке становище було для Одеси, яку деякі магістралі зовсім оминали, ідучи до інших чорноморських портів.

¹ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 83.

² Бориневич А.С. Указ. соч. – С. 6–7.

До того ж, із переміщенням товарного землеробства в південні степові райони, які обслуговував більш дешевий водний транспорт, провідна роль залізниць у перевезенні вантажів поступово втрачається. Якщо в 1884 р. питома вага залізничного транспорту у доставці зерна до Одеси становила 51,2%, то в 1897 р. – лише 31%¹.

Іншою істотною проблемою чорноморської торгівлі була нестача складських приміщень і недостатнє технічне оснащення портів. Навіть одеський порт, що вважався сучасниками кращим у Російській імперії, поступався багатьом зарубіжним. Завантаження майже всіх товарів відбувалося вручну, що забирало багато часу й призводило до додаткових витрат. Доставка зерна з магазинів міста до доків небрукованими дорогами обходилася дуже дорого, інколи навіть дорожче, ніж його перевезення морем². Елеватор, через який проходила більша частина зерна, що доставлялося залізницею, розміщувався на значній відстані від порту. Усе це знижувало конкурентоспроможність товарів, що проходили через одеський порт, на світовому ринку.

Усі названі вище явища спонукали крупних одеських банкірів-хліботорговців, зацікавлених в активних експортно-імпортних операціях, брати участь у транспортних товариствах або створювати власні подібні компанії. Відомо, що один із синів Федора Рафаловича – Євген був членом правління Російського транспортного й страхового товариства, заснованого в 1844 р. у Петербурзі³. Однак найбільше до цієї сфери підприємництва долучилися Родоканакі та Ашкеназі.

¹ Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 183.

² Герлігі П. Вказ. праця. – С. 218–219.

³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1366–1367.

У 1881 р. Ф.П. Родоканакі була відведена ділянка землі у кінці Потапівського молу – гавань для причалювання суден в Одесі. Тут йому дозволили розмістити пакгауз* довжиною близько 8–9 і шириною близько 3 сажнів. Виділяючи ділянку землі, одеська адміністрація й, зокрема, головний інженер новоросійських комерційних портів вказували Родоканакі, «щоб він у гарному стані утримував бруківку й набережну поблизу неї». Морські перевезення й зберігання товарів у порту одразу принесли прибуток і вже через два роки було засноване велике пароплавство «Брати Родоканакі». Такі судна, як «Теодор Р.», «Евгеній Р.» та «Вера» були зареєстровані в Одесі і ходили під російським прапором. Також Ф.П. Родоканакі належав буксирний пароплав «Михаил»¹.

Розуміння економічної вигідності вивозу сільськогосподарської продукції власними засобами в умовах високих фрахтових ставок підштовхнуло банкірський дім «М. Ашкеназі» до створення власного пароплавства. Наприкінці 1890-х рр. він, разом із фірмою «Джекобс, Овен і К^о», заснував акціонерну компанію «Російське товариство південно-східного пароплавства «Звезда», статут якої було затверджено 28 січня 1899 р.² Основний капітал визначався в 1 млн руб., при цьому 2/3 його вносилося торговим домом «М. Ашкеназі», відповідно розподілявся й прибуток. Товариству належали придбані 1898 р. одеськими купцями Зігфридом Євгеновичем Ашкеназі та Абрамом Онисимовичем Грагеровим у британського підданого Вільяма Джекобса два пароплави «Гермес» і «Пиетро Фосколо», перейменовані при купівлі у «Восточную звезду» й «Южную звезду» відповідно³.

* Пакгауз – склад для короткострокового зберігання вантажів при залізничних станціях, у портах, на митницях.

¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 212–213; Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 118.

² ДАОО. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 24.

³ Там само. – Арк. 3–4, 14–15зв.

Також фірма «М. Ашкеназі» брала участь у заснуванні Товариства південноросійських плавучих елеваторів (засн. 1896 р., правління – в Миколаєві, основний капітал – 300 000 руб.¹, здійснювала каботажні операції, сприяючи підвозу вугілля з Донецького басейну².

Успіх чорноморської торгівлі у значній мірі залежав і від свободи та безпеки судноплавства. Оскільки плавання у Чорному та Середземному морях було пов'язане з певною небезпекою, воно потребувало страхування. Судновласники змушені були користуватися послугами іноземних страхових компаній, тому що в Російській імперії їх не було. Страхова справа тут почала розвиватися лише на початку XIX ст. Першою російською страховою компанією стало «Імператорське страхове товариство», засноване 1806 р. в Одесі з капіталом від 250 до 500 тис. руб. сріблом. У 1808 р. було створене «Грецько-російське товариство» з капіталом 300 тис. руб. Пізніше греки організували ще ряд страхових компаній, які швидко завоювали популярність серед російських та іноземних судновласників³. Учасниками цих фірм були й представники великих торгово-банкірських установ (наприклад, Родоканакі), для яких безпека морських перевезень мала суттєве значення.

Із кінця 1820-х рр. російський страховий бізнес охоплює й інші сфери життєдіяльності суспільства. З періодичністю в десять років з'являються три страхових товариства – «Російське страхове від вогню товариство», «Друге Російське страхове від вогню товариство» й «Саламандра». Разом вони встановили приватно-державну монополію на страхування. У пореформений період виник ряд нових страхових організацій акціонерного типу без монопольних приві-

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1372.

² Там же. – Т. 2. – С. 338.

³ Авгитидис К. Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – С. 3; Терентьева Н.А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) // Україна-Греція: Історія та сучасність : тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 127.

леїв. Найвідомішою із них було страхове товариство «Росія», створене в березні 1881 р. Його заснувала група впливових банкірів, серед яких були Г.Є. Гінцбург, Д.І. Петрококкіно, Г.А. Рафалович, І.І. Єфруссі, Р.І. Пенль та ін.¹ Правління компанії знаходилося у Петербурзі. Основну увагу товариство звертало на страхування життя, а не нерухомості, як більшість інших страховиків, і невдовзі стало лідером імперського страхового ринку.

Важливим напрямком підприємництва купців у цілому й банкірів зокрема була промисловість. Незважаючи на те, що в дореформений період виробнича сфера була прерогативою дворянства, уже у першій половині XIX ст. до неї все більш активно долучалося купецтво. Особливо швидкими темпами цей процес проходив у Південній Україні, де більша частина приватних промислових підприємств з'явилася в 1810–1850-х рр.² Реформи 1860–1870-х рр. відкрили нові можливості для застосування купецьких капіталів. Скасування поміщицьких привілеїв, розвиток ринку найманої праці, а також підприємницький хист представників купецької верстви дозволили останнім зайняти лідируючі позиції в індустріальному розвитку економіки імперії.

Спрямованість промислових підприємств залежала від особливостей економічного розвитку тих чи інших регіонів та від їх галузевої спеціалізації. Специфіка аграрних відносин Південної України визначила два основних напрями розвитку місцевої промисловості – переробка сільськогосподарської продукції та виробництво будівельних матеріалів.

Поступове розширення зернового ринку зумовило збільшення кількості млинів, незважаючи на те, що вони існували у більшості міст і сіл регіону й раніше³. Власниками таких підприємств були в

¹ Страховые общества дореволюционной России [Електронний ресурс].

² Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. – Запоріжжя, 2004. – С. 160.

³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 263.

тому числі й банкіри, серед яких даний вид господарської діяльності користувався популярністю. Водяними та паровими млинами в Одесі володіли А.Ю. Мас, а згодом – Ф.А. Мас й Є.І. Шульц, Ш.С. Букштан, М.Й. Лівшиць та Ф.П. Родоканакі.

Практично всі вказані борошномельні підприємства вирізнялися прогресивним технічним оснащенням, і, як наслідок, – великою продуктивністю. Наприклад, у млині Ш.С. Букштана, заснованому в 1875 р., працювало 10 вальцових верстатів фабрики Даверію, парова машина «Compaund» потужністю в 150 кінських сил, 3 парових котли та інше необхідне устаткування. Робота проводилася безперервно у дві зміни, по 30 осіб у кожній. Млин виробляв близько 100 000 мішків борошна та 160 000 пудів висівок на рік, вартістю близько 650 000 руб., збуваючи свою продукцію як у Російській імперії, так і за кордоном¹.

Промислові інтереси банкірів Одеси не обмежувалися лише млинарством. Вони були власниками багатьох інших підприємств – від хлібопекарень до заводів. Так, Родоканакі володіли найпродуктивнішим у місті 1880-х рр. пивоварним заводом (500 000 відер)², а фірмі «Тработті і К^о» на початку ХХ ст. належали лісопилльний завод і паркетна фабрика, придбані у колишнього власника – француза П. Рондо³. Син одеського єврейського неогоціанта і банкіра А.Марк. Бродського – Олександр володів декількома заводами в Одесі (хімічним, оцтовим, олійним, костопальним). У кінці 1890-х рр. він продав ці підприємства бельгійському акціонерному товариству «Анонімне товариство хімічних продуктів і олійниць в Одесі», а сам став членом правління та відповідальним агентом останнього.

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 400.

² Адресная книга России на 1886 год. – Москва, 1886. – С. 429–430; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 75–76.

³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 400.

Основний капітал для операцій в Російській імперії становив спочатку 4 млн, а згодом – 1,6 млн франків. Виробничу базу товариства складали хімічний і костопальний заводи в Одесі. Кількість працівників першого досягала 200 осіб, другого – 80. Підприємства виготовляли камерну сірку, купоросну оливу, сульфат, соляну кислоту, оцет, конопляну, ріпакову, кокосову та іншу олію, кістяне сало, клей, кістяне борошно, суперфосфат¹.

Свою підприємницьку діяльність банкіри організовували не лише у формі одноосібних підприємств і торгових домів. Багато з них були засновниками й учасниками акціонерно-пайових компаній, виконували управлінські функції чи займали керівні посади в господарських об'єднаннях та асоційованих підприємствах. До цього їх спонукали об'єктивні умови подальшого розвитку ринкових відносин в імперії та спрямованість на отримання прибутку. Треба зазначити, що більшість осіб не обмежувалася одним видом підприємництва, а вкладали свої капітали у найрізноманітніші галузі господарської діяльності. Так, З.Є. Ашкеназі очолював правління акціонерного товариства «Барський пісочно-рафінадний цукровий завод», яке знаходилося у його ж будинку в Одесі у Воронцовському провулку². Сини власника торгово-банкірського дому І.А. Єфруссі – Ігнатій та Леон були засновниками АТ «Одеські Куяльницько-Хаджибейські соляні промисли» з основним капіталом в 1 млн руб.³ Ашкеназі брали участь в акціонерному товаристві коркового заводу «Ед. Арпс і К^о» (засн. 1898 р., основний капітал – 750 000 руб.⁴).

Однак найяскравішим прикладом підприємницької активності банкірів є родини Рафаловичів і Родоканакі. Сини Ф.О. Рафаловича вели свої підприємницькі справи як одноосібно, так і разом. У 1890 р. вони створили Зарожанське промислове товариство, прав-

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 2049.

² Там же. – Т. 1. – С. 768–769.

³ Там же. – С. 774; Там же. – Т. 2. – С. 99.

⁴ Там же. – Т. 1. – С. 151.

ління якого знаходилося в Одесі при конторі «Ф.Рафалович і К^о»¹. Після краху фірми в 1891 р. практично всі члени родини перебралися до Петербурга й там продовжили активну комерційну діяльність. Наприклад, М.Ф. Рафалович входив до складу правління вже згаданого Барського цукрового заводу², а А.Ф. Рафалович на початку ХХ ст. очолював правління Петербурзького товариства електричних споруд. Останнє було засноване для виконання договору, укладеного 22 травня 1897 р. між «Електричним акціонерним товариством Геліос» в Кельні та Петербурзьким міським громадським управлінням «на предмет освітлення міста Петербурга, для експлуатації підприємства за договором, для зведення заводів із метою влаштування електричного освітлення в інших містах, передання електричної сили від влаштованих товариством станцій для освітлення, руху, електролізації та інших промислових цілей, улаштування електричних машин та інших пристроїв і взагалі для експлуатації електричної сили в усіх видах, а також і торгівлі виробами заводів»³.

Сім'я Родоканакі – це, за влучним висловом П. Герлігі, – рідкісний приклад комерційних прибутків, вкладених у промисловість⁴. Ф.П. Родоканакі разом із сином володів, повністю чи частково, десятьма підприємствами. У переліку спадкового майна П.Ф. Родоканакі значаться: товариський вклад у торговий дім «Ф. Родоканакі» в сумі 200 000 руб.; складочний капітал у торговому домі «Ф. Енні і К^о» в сумі 65 000 руб.; 31 пай Товариства виноробства в Одесі номінальною вартістю в 1000 руб. кожний, усього на 31 000 руб.; 82 паї Одеського товариства фабричного виробництва фарб і лаків номінальною вартістю в 1000 руб. кожен, усього на 82 000 руб.; 87 паїв Товариства винного виробництва «Бр. І. та В. Сінадіно і К^о» номіналь-

¹ Місцева хроніка. Про зібрання акціонерів Зарожанського товариства // Одесский вестник. – 1890. – № 257. – С. 4.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 768.

³ Там же. – С. 318.

⁴ Герлігі П. Вказ. праця. – С. 249.

ною вартістю в 500 руб. кожен, усього на 43 500 руб.; 2598 паїв Товариства паперо-джутової фабрики в Одесі по 5 фунтів кожен, усього на 12 900 фунт. стерлінгів (вартість за курсом на 31.10.1899 р. – 122 098 руб. 50 коп.); 200 акцій Товариства залізобного, сталеплавильного й механічного заводу «Сормово» номінальною вартістю в 100 руб. кожна, оцінювана в 170 руб. кожна, усього на 34 000 руб.; 111 акцій Брянського рейкопрокатного й металопрокатного заводу номінальною вартістю 100 руб. кожна, оцінювана в 510 руб. кожна, усього на 56 610 руб.; 13 паїв Товариства новоросійського парового млина у Севастополі номінальною вартістю 5000 руб. кожен; 235 паїв Товариства південноросійського шкіряного виробництва номінальною вартістю в 500 руб. кожний, усього на 117 500 руб.¹ Останнє фактично було засноване торговим домом «Ф. Родоканакі» 1879 р. у м. Севастополі. На заводі шкіра вичинялася вручну майстрами та робітниками з Греції. Необхідну для виробництва воду брали з моря. У 1885 р. підприємство було перетворене в Товариство південноросійського шкіряного виробництва з капіталом 300 000 руб. 15 жовтня 1890 р. завод перемістився до Одеси у спеціально збудоване для нього приміщення з новітнім обладнанням. Основний капітал був доведений до 900 000 руб. До складу правління окрім П.Ф. Родоканакі в різні роки входили також А.І. Тработті, А.А. Микулич-Радєцький, І.П. Сінадіно, А.А. Анатра, А.Р. Харі².

Представників банкірів Одеси можна бачити й у галузях промисловості, нехарактерних для регіону, і навіть далеких від нього. Йдеться про добування золота й нафти. З середини XIX ст. сферою комерційних інтересів російської аристократії та підприємців стала золотодобувна промисловість Сибіру. Особливо нею зацікавився петербурзький банкірський дім «І.С. Гінцбург». На початку 1870-х рр. під його контроль перейшло Ленське золотопромислове товариство,

¹ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 214; Там же. – Т. 2. – С. 175–176.

засноване в 1861 р. іркутськими купцями першої гільдії П.П. Басніним і П.Й. Катишевцевим¹. До участі у цій справі Гінцбурги залучили й інші банкірські фірми. Відомо, що в 1870-х – на початку 1880-х рр. за їх пропозицією до ленської справи підключилися також одеські банкірські дома «Ф. Рафалович і К^о», «Єфруссі і К^о» та «Ф. Родоканакі і К^о». Два перших брали участь у формуванні компанійського капіталу для здійснення адміністрації над справами Й.П. Катишевцева, хоч їхня частка в останньому й не була великою. Так, відсоток участі Єфруссі становив приблизно 4,43%, а братів Рафаловичів – 3,48%. Зазначені банкірські установи не лише входили до складу адміністрації у справі Й.П. Катишевцева, а й володіли паями трьох золотопромислових товариств – Ленського, Забайкальського та Іннокентіївського².

Рафаловичі були пайщиками у золотопромислових підприємствах Гінцбургів до свого розорення в 1891 р. З боку Єфруссі учасником золотодобування була віденська філія банкірського дому. У сукупності із фірмами Ф.П. Родоканакі в Одесі та Е.Г. Розенберга в Києві на початку 1890-х рр. їй належало 46 паїв Ленського товариства³.

Зв'язки банкірів Півдня України із золотодобуванням не припинилися й після реорганізації у 1896 р. Ленського товариства з пайового в акціонерне. Основний капітал новоствореного суб'єкта був визначений у 4 млн 500 тис. руб., поділених на 9000 акцій номінальною вартістю 500 руб. кожна. Звісно, найбільшими акціонерами стали Гінцбурги, однак серед власників акцій були й Родоканакі. Зокрема, із заяви до одеського окружного суду помічника присяжного повіреного М.І. Тіктіна про склад та вартість спадкового майна Перикла Родоканакі видно, що останній володів 70 акціями товариства на суму 55 650 руб.⁴

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 49–51.

² Там же. – С. 55.

³ Там же. – С. 70.

⁴ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.

Беатриса Ротшильд, дружина Моріса Єфруссі

У нафтовій промисловості свою участь засвідчив син засновника торгово-кредитного дому одеського першої гільдії купця, спадковий почесний громадянин Моріс Іоахімович Єфруссі. Будучи російським підданим, він одружився з донькою Альфонса Ротшильда – Беатрисою й очолив банкірський дім «М. Єфруссі і К^о» в Парижі. Саме родинні зв'язки привели його в нафтову галузь.

У кінці XIX – на початку XX ст. Російська імперія певний час лідирувала у світовому видобутку нафти та вивозу її в інші країни. Основна частка останнього припадала на Баку. Бурхливий розвиток нафтової галузі приваблював до міста багато нових людей. Перспективність і велику прибутковість нового напрямку діяльності швидко оцінив паризький банкірський дім Ротшильдів, зайнявши у ньому з 1880-х рр. домінуюче становище.

У травні 1883 р. у Баку було створене Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове й торгове товариство, власниками якого стали Ротшильди. За досить короткий строк новостворена компанія

поширила свій вплив на 135 дрібних і середніх нафтових підприємств, а через десять років після заснування стала головним експортером закавказьких нафтопродуктів¹. Географія вивозу була досить широкою – Великобританія, Австрія, Бельгія, Індокитай, Туреччина, Японія, Греція, Китай, Німеччина, Голландія, Франція, Мальта, Португалія, Алжир, Філіппінські острови та Придунайські князівства. Внутрішній ринок Російської імперії також не залишився поза увагою товариства. Було відкрито контори у волзьких містах – Астрахані, Царицині, Самарі, Нижньому Новгороді; створено резервуари в Ризі, Вітебську та Варшаві². Для доставки нафтопродуктів у 1898 р. Ротшильдами була заснована дочірня фірма – торгово-транспортне товариство «Мазут», яке згодом перетворилося у велике нафтоекспортне й торгове об'єднання.

М.І. Єфруссі був довіреним банкірського дому Ротшильдів у цьому бізнесі. Він входив до складу правління товариства «Мазут», займав посаду голови правління та директора-розпорядника Каспійсько-Чорноморського товариства³.

Одеські банкіри успішно освоювали й інші галузі підприємництва. Відомо, що посередницькою діяльністю займалися фірми «Брати Куссіс», «А.С. Зусман і син», Я.М. Ротштейн і С.М. Барбаш⁴.

¹ Полонский Л. Банкирский дом Ротшильда в Баку [Електронний ресурс].

² Там же.

³ Акціонерна хроніка. Про Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове і торгове товариство // Банковая и торговая газета. – 1904. – № 32. – С. 559; Акціонерна хроніка. Про нафтопромислове і торгове товариство «Мазут» // Там же. – № 30. – С. 526.

⁴ Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1912. – С. 86, 135; Там же. – 1913. – С. 9; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 466.

Останній отримував прибуток і від т. зв. «дохідного домоволодіння» – здавання в найом приміщень у власних будинках¹.

Охарактеризовані види господарювання не вичерпують усього переліку сфер застосування підприємницької ініціативи банкірів. Спектр їх занять був досить широким і обумовлювався рядом факторів. Спрямованість на отримання прибутку була хоча й основною, але не єдиною рушійною силою, якою керувалися власники банкірських установ. Досить часто обрання нового напряму підприємництва спричинялося потребами вже існуючого бізнесу, об'єктивними обставинами розвитку ринкових відносин тощо. Результати цієї діяльності були економічно корисними не лише для самих банкірів, а й для південного регіону та Російської імперії в цілому.

Кінець XIX – початок XX ст. позначилися ліквідацією «старих» банкірських фірм. Причини були різними – від смерті засновника до фінансового краху. Так, у 1880-х рр. припинили свою діяльність А.Марк. Бродський і торгово-банкірський дім «Єфруссі і К^о». Проте останній згорнув свої справи лише в Одесі. Відомо, що у 1860-х рр. одеську фірму очолював старший син Іоахіма Єфруссі – Леон. За заслуги у розвитку торгівлі він був нагороджений званням комерції радника (1866 р.). Після його смерті справу брата продовжив Ігнатій, який до того ж очолював банк «Єфруссі і К^о» у Відні. Під його керівництвом одеський торговий дім проіснував усього п'ять років і був ліквідований у 1882 р. Однією з причин його закриття стали масові єврейські погроми. Уся комерційна діяльність родини Єфруссі була перенесена до Австрії та Франції, де функціонували філії банкірського дому. Віденський банк був досить успішним і проіснував до березня 1938 р., коли у результаті анексії Австрії Німеччиною його майно захопили нацисти. Останній власник, Віктор Ігнатійович, емігрував до Англії, де й закінчив свій життєвий шлях. Інша гілка сімейства Єфруссі оселилася у Парижі. Паризьким домом «Єфруссі і К^о» керували молодші сини Іоахіма – Михайло та

¹ ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 9.

Моріс. У світовому бізнесі особливо відомим був Моріс, не в останню чергу завдяки родичанню з Ротшильдами. Одружившись у 1883 р. із другою донькою барона Альфонса Ротшильда, він часто виступав як довірена особа у багатьох фінансових операціях цієї родини.

Палац Єфруссі у Відні. Сучасний вигляд

Незважаючи на закриття фірми в Російській імперії, Єфруссі продовжували підтримувати тісні зв'язки зі своєю батьківщиною. Так, у 1889 р. паризький дім «Єфруссі і К^о» взяв участь у заснуванні Російського торгово-промислового банку. Він виступив як представник синдикату паризьких банкірів, до складу якого ввійшли також банкірські дома «Бадель сини і К^о», «А.І. Стерн і К^о», «К. Камондо і К^о». Уповноваженим Єфруссі став відомий фінансист Рафаель-Жорж Леві¹.

Завдяки спогадам С.Ю. Вітте найбільш знаною стала історія падіння банкірського дому Рафаловичів. На початку 1880-х рр. він перейшов до синів Федора Рафаловича – Олександра, Марка та Георгія. Перший здобув вищу юридичну освіту у Берлінському

¹ Левин И.И. Указ. соч. – С. 249–250.

Сергій Юлійович Вітте

університеті. Там захистив і докторську дисертацію, потім служив чиновником з особливих доручень у міністерстві фінансів Російської імперії¹. Після звільнення з державної служби повернувся до Одеси й очолив банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о».

Фірма Рафаловичів була однією з найуспішніших на Півдні Російської імперії, її послугами неодноразово користувалися державні чиновники. Найбільшим клієнтом такого рівня був О.А. Абаза, який займав у 1870–1890-х рр. пост голови департаменту державної економіки Державної ради, а в 1880–1881 рр. – міністра фінансів. Будучи людиною з «рідкісним, абсолютно незвичайним здоровим глуздом, із великими безсумнівними здібностями», він суттєво впливав на економічну політику уряду.

1890 р., у зв'язку з хорошими врожаєми, на найбільших західних біржах (Берлінській, Паризькій і Лондонській) значно підви-

¹ Рыклис И.Г. Рафаловичи [Електронний ресурс].

щився курс російського рубля, який постійно коливався залежно від біржової гри та зовнішньоторговельних операцій. У той час міністерство фінансів уже розпочало підготовку до введення золотого стандарту на основі девальвації кредитного рубля. Підвищення ж його курсу було у даному випадку не вигідним. Тому міністр І.О. Вишнеградський прийняв рішення про купівлю золота й ведення гри на зниження рубля. З цього приводу він представив спеціальну доповідь імператору Олександру III. Побоюючись відмови останнього, І.О. Вишнеградський попередньо заручився підтримкою О.А. Абазі, направивши йому свій проект та отримавши схвалення¹.

Володіючи секретною інформацією і будучи за своєю натурою «великим гравцем» О.А. Абаза вирішив скористатися ситуацією для власного збагачення. До оборудки він залучив «свого банкіра» О.Ф. Рафаловича. Не вдаючись до подробиць, чиновник переконав останнього взяти участь у грі на зниження курсу рубля на Берлінській біржі. Банкір мав лише чітко виконувати зашифровані розпорядження О.А. Абазі щодо продажу рублів і купівлі золота. Розуміючи, що валютна спекуляція ведеться напевне, О.Ф. Рафалович почав грати і за власні кошти. Однак курс рубля продовжував зростати й О.А. Абаза та О.Ф. Рафалович зазнали збитків у сумі близько 800 тис. руб. кожен. Тоді останній засумнівався у правильності своїх дій і звернувся за роз'ясненнями до О.А. Абазі. Той відмовився їх надати і вимагав подальшого виконання його вказівок. Але О.Ф. Рафалович не витримав і змінив тактику. Він почав грати на підвищення курсу рубля, а гроші з рахунку О.А. Абазі скуповував своєю конторою. Через деякий час курс став швидко падати й останній не лише відіграв програє, але й заробив ще 900 тис. руб. О.Ф. Рафалович натомість розорився².

¹ Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 т. Т. 1 : 1849–1894 гг. – Москва, 1960. – С. 219–221, 235.

² Там же. – С. 233–235.

Олександр Агійович Абаза

На 1 січня 1891 р. уперше в історії фірми баланс торгового дому виявився негативним. Борг становив від 1,5 до 1,8 млн руб., майно для його покриття оцінювалося у 2 млн 399 тис. руб.¹ О.А. Абаза, звісно, почав клопотатися про надання цьому дому державної підтримки. Зі своїм проханням він звернувся до І.О. Вишнеградського і С.Ю. Вітте. Міністру фінансів не дуже імпонувала така перспектива, проте він пішов назустріч О.А. Абазі, оскільки сприяння останнього було важливим для введення нового митного тарифу.

1891 р. І.О. Вишнеградський тричі звертався до імператора з доповідями про банкрутство фірми Рафаловичів. У результаті був створений спеціальний синдикат із п'яти банків, який мав видати дому Рафаловичів позику на три роки під 4% річних у розмірі не більше 2 млн руб. Засобом забезпеченням позики стала застава не-

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 10.

рухомого майна Рафаловичів і кримського поміщика К.А. Дуранте. Його донька була одружена з одним із братів Рафаловичів – Георгієм.

Перша позикова сума була видана кредиторам банкірського дому. Проте її не вистачило для задоволення всіх вимог. Окрім того, улітку 1891 р. з'ясувалося, що фірма може надати у заставу майна не на 2 млн 399 тис. руб., як передбачалося, а на 1 млн 959 тис. У зв'язку з цим фінансова допомога синдикату була припинена й утворена адміністрація для ліквідації банкірського дому Рафаловичів. Однак вона порушила клопотання про видачу синдикатом ще 300 тис. для остаточного розрахунку з кредиторами¹. З аналогічним проханням звернувся до новопризначеного міністра фінансів С.Ю. Вітте й О.Ф. Рафалович. Пояснивши йому справжню причину краху банкірського дому, останній попередив, що у разі відмови у видачі позики справа потрапить до суду й набуде широкого розголосу. Це, своєю чергою, може негативно позначитися на репутації державної влади².

У січні 1893 р. для остаточного вирішення справи була створена особлива комісія під головуванням М.Х. Бунге. До її складу, окрім С.Ю. Вітте, увійшли член Державної ради М.М. Чихачов, державний контролер Т.І. Філіппов і державний секретар М.В. Муравйов.

На своєму засіданні комісія, відзначивши «виняткову форму наданої дому Рафаловича підтримки», прийняла рішення про видачу додаткової позики у розмірі від 300 до 400 тис. руб. за рахунок Державного банку. А 1 грудня 1894 р. банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» офіційно припинив своє існування³.

Проте після краху фірми члени родини Рафаловичів не покинули підприємництво. Вони продовжували здійснювати банкірські операції, були серед засновників та учасників різних комерційних організацій, перебували на державній службі. Так, Олександр Рафа-

¹ Там же.

² Вітте С.Ю. Указ. соч. – С. 235.

³ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 11.

лович був довіреним французького Анонімного товариства механічного, чавуноплавильного й котельного заводів, членом правління Російського торгово-промислового банку й Товариства портландського цементного заводу «Рудники». У 1909 р. був членом комітету представників установ російського земельного кредиту¹.

Артемій Федорович Рафалович жив у Петербурзі й займав ряд керівних посад у багатьох акціонерних товариствах: член правління, а згодом (з 1903 р.) директор Російського для зовнішньої торгівлі банку, член правління Азовсько-Донського банку, голова правління Петербурзького товариства електричних споруд (з 1906 р.) й Олександрівського товариства цукрових заводів, член правління і директор (1913–1914 рр.) Товариства залізобудівних, сталеливарних і механічних заводів «Сормово», член ради Петербурзької фондової біржі, крупний акціонер Товариства вагонобудівного і механічного заводів «Феникс»².

Аркадій Федорович Рафалович також жив у Петербурзі й займався банкірськими справами при Санкт-Петербурзькій біржі³. Входив до складу правління товариств Петербурзького вагонобудів-

¹ Рыклис И.Г. Указ. соч.; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1801.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1797; Биржевой отдел. Хроника акционерного дела. Общее собрание Азовско-Донского коммерческого банка // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 80. – С. 3–4; Журнал вторичного общего собрания гг. акционеров Русского для внешней торговли банка, 31 марта 1905 года // Там же. – № 74. – С. 5; Барышников М.Н. Указ. соч. – С. 318; Рыклис И.Г. Указ. соч.

³ Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества и других званий, акционерных и паевых обществах и торговых домах, получивших с 1 ноября 1910 г. по 1 января 1911 г. сословные свидетельства по 1-й и 2-й гильдиям, промысловые свидетельства 1 и 2 разрядов на торговые предприятия, 1–5 разрядов на промышленные предприятия, 2–3 разрядов на личные промысловые занятия. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 484.

ного заводу (1907–1914 рр.) та Північно-Східної Уральської залізниці (1914–1917 рр.), ради Російсько-французького комерційного банку (1914–1917 рр.), дирекції Балтійського вагонобудівного заводу¹.

У 1901 р. ліквідувалися ще дві одеські банкірські фірми – «Арист Мас і К^о» та «Ф. Родоканакі і К^о». Причини закриття першої нам невідомі, функціонування другої ж поступово припиняється після смерті Перикла Родоканакі у 1899 р. Згідно із заповітом, усе майно успадковував його прийомний син Павло Станіславович Юр'євич. Однак право розпоряджатися ним самостійно останній отримував лише через п'ять років після смерті П.Ф. Родоканакі. До того часу управління майном, у тому числі й торговим домом, мали здійснювати особистий почесний громадянин Костянтин Петрович Калоті й племінник покійного – купець першої гільдії Матвій Миколайович Маврокордато. Додатковим душеприкажчиком призначався дворянин Іван Пантелійович Сінадіно². Очевидні наміри управителів зберегти фірму, про що свідчать документи, виявлені у Державному архіві Одеської області. Відомо, що М.М. Маврокордато й К.П. Калоті сповістили громадськість про продовження операцій торговельного дому під тією ж назвою «Ф. Родоканакі і К^о» на п'ять років (до 31 жовтня 1904 р.) і подали до купецької управи відповідну заяву. Таке прагнення видається цілком логічним, оскільки перший був його співвласником. У березні 1900 р. фірма отримала дозвіл на продовження функціонування³. Однак бізнес, швидше за все, виявився збитковим і в 1901 р. торговий дім закотився. За рішенням третейського суду його борги були розподілені між душеприкажчиками П.Ф. Родоканакі. Виступаючи у судовому засіданні, І.П. Сінадіно охарактеризував останнього як людину, яка справами фірми завідувала «исключительно единолично». При цьому ніхто з компаньйонів

¹ Рыклис И.Г. Указ. соч.

² ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7–7зв.

³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 9–10, 30–31.

не втручався у справи Перикла Федоровича¹. Серед можливих причин занепаду торгового дому могли бути не лише нерентабельність підприємницької діяльності. Ф. Янниці, наприклад, схильна пов'язувати його ліквідацію з відходом П.Ф. Родоканакі від справ у зв'язку з погіршенням здоров'я, або проведенням родиною більшості часу за межами Російської імперії². Так чи інакше, але дім Родоканакі проіснував чи не найдовше з усіх банкірських установ Півдня України – 82 роки – зробивши значний внесок в економіку краю.

У 1910-х рр. у кредитно-банківській системі Російської імперії відбулися певні структурні зміни. Йдеться про поглинання великими комерційними банками банкірських домів і контор або перетворення останніх на акціонерні банки. З відомих нам одеських фірм такої реорганізації піддалися банкірський дім «А.М. Бродський» та київська філія контори І.С. Грубера. Остання досить тривалий час підтримувала тісні зв'язки з Петербурзьким міжнародним банком. У грудні 1909 р. його правління уклало угоду із тодішнім власником установи про передачу її у відання банку. За умовами договору Ілля Ісаакович Грубер передавав Міжнародному банку свою контору разом з усією обстановкою і клієнтурою (вона перетворювалася на особливий підвідділ київського відділення) і ставав на службу в банк як віце-директор київського відділення. Своєю чергою банк зобов'язувався платити І.І. Груберу жалування у розмірі 15 тис. руб. на рік, а також із чистого прибутку підвідділу протягом перших п'яти років 50% і наступних п'яти – 15% річних. При цьому він мав повністю відмовитися від ведення справ за власний рахунок³. Таким чином колишній банкір перетворився на звичайного службовця.

По-іншому склалася історія одеського банкірського дому «А.М. Бродський». Він декілька разів проходив реорганізацію, яка не обходилася без втручання столичних банків. Торговий дім

¹ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–2.

² Янниці Ф. Указ. соч. – С. 185.

³ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 145.

«А.М. Бродський», створений ще в 1859 р. Абрамом Мойсейовичем Бродським, займався реалізацією мануфактурних товарів. У 1896 р. його власник разом із сином Яковом заснував банкірський дім. По смерті А.М. Бродського (1908 р.) фірма злилася з Північним банком, а Яків Абрамович був призначений управляючим його відділень в Одесі, Кишиневі та Миколаєві.

Яків Абрамович Бродський

У 1910 р. Петербурзький приватний банк уклав договір з Я.А. Бродським про відновлення банкірського дому в Одесі (у вигляді повного товариства) під колишньою назвою. Для цього банк надавав йому кредит у розмірі 1 млн руб., а банкірський дім зобов'язувався надати кредиторіві «виняткове право у кореспондентських зносинах у тих галузях і тій мірі, в яких у Петербурзькому приватному комерційному банку вважатимуть для себе зручним»¹.

¹ Там же. – С. 146.

Наприкінці 1911 р. банкірський дім «А.М. Бродський» було перетворено в Одеський купецький банк, який розпочав свої операції у квітні 1912 р. Основний капітал банку становив 3 млн руб., а засновниками були названі Я.А. Бродський, як власник банкірської контори, його дружина Е.Р. Бродська, дворянин М.В. Шварц, дворянин В.І. Карпов та одеський купець К.Я. Шестопал¹.

Таким чином, напередодні Першої світової війни у Російській імперії спостерігалися процеси, характерні для банківських систем країн Західної Європи середини XIX ст. Однак слід говорити лише про тенденцію, а не типове явище.

У цілому можна стверджувати, що у другій половині XIX ст. банкірські дома та контори Одеси займали значне місце у фінансуванні та обслуговуванні економіки регіону. Місцеві банкіри відіграли фактично провідну роль у формуванні банківської системи не лише в краї, а й у межах усієї імперії.

У пореформений період організаційні форми банківських установ не зазнали суттєвих перетворень. Як і раніше, останні створювалися у вигляді одноосібних підприємств і торгових домів. Зміни відбулися лише в їх кількісному співвідношенні. Із розширенням бізнесу деякі одноосібні підприємства реорганізовувалися в повні товариства. Так, у 1860 р. компаньйоном торгового дому «Арист Мас і К^о» став купець першої гільдії Євген Іванович Шульц². До участі у фірмі «Ф. Родоканакі» внаслідок одруження з донькою Федора Павловича Родоканакі приєднався одеський купець Микола Матвійович Маврокордато. А банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» після смерті Федора Олексійовича успадкували його сини – Олександр, Марк та Георгій. На кінець століття ситуація не змінилася. За даними одеського біржового комітету, 1892 р. банкірські операції в місті здійснювало 9 установ. Із них одноосібних підприємств – 3,

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. – С. 146, История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3. – С. 77–78.

² Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 405.

повних товариств – 5, командитних (на вірі) – 1¹. Таким чином, повні товариства становили більшість – 55,5%. У перші десятиліття ХХ ст. спостерігається зростання кількості банкірських домів і контор по всій Російській імперії, особливо у провінції. Б.В. Ананьїч і С.І. Тицький зазначають, що у період передвоєнного підйому в організації банкірської справи намічаються нові тенденції. Поряд із сімейними й індивідуальними банкірськими підприємствами починають створюватися установи у вигляді товариств на вірі². Для Одеси, як видно з вищевикладеного, така форма не була новою, але вона не набула широкого поширення. Наявні у нашому розпорядженні матеріали не дають змоги точно встановити організаційний вид усіх банкірських установ міста. Проте аналіз окремих довідкових даних за 1910–1914 рр. дозволяє стверджувати, що суб'єктами банкірської діяльності переважно продовжували залишатися одноосібні підприємства та повні товариства.

Як і у першій половині ХІХ ст., відкриттю торгового дому передувала процедура реєстрації – оповіщення купецтва «печатними листами» та подання до відповідних органів виписки з установчих документів.

Усебічний аналіз джерельної бази дає можливість детальніше вивчити й інші аспекти організації функціонування банкірських домів і контор. Зокрема практично всі вони розміщувалися у центрі міста, де вирувало світське і комерційне життя. Тому їхнім власникам вигідніше було винаймати контору на центральних вулицях, ніж використовувати власні будинки, розташовані у більш віддалених районах. Відсоток банкірів, які користувалися власними приміщеннями, був дуже незначним. Так, в Одесі більшість контор розташовувалася на вулицях Дерибасівській, Рішельєвській, Вел. Арнаут-

¹ Список торговых домов и купечества г. Одессы. На 1892 год. Издание Одесского биржевого комитета. – Одесса, 1892. – С. 5–24.

² Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 139; Тицкий С.И. Указ. соч. – С. 440.

ській, у Воронцовському провулку, на Ніколаєвському бульварі. Власне саме приміщення контор могло складатися з однієї чи кількох кімнат залежно від обсягів оборотів.

Внутрішня структура банкірських установ була типовою для торгових підприємств. Банкірські доми, писав О.В. Бернарді, мали, як правило, такі відділи, як адміністративний, технічний, рахункові, товарний, довідковий, експедиційний, кореспонденції, а також касу, головного бухгалтера й архів¹. Контори за своєю структурою були меншими, ніж доми, але обов'язково мали завідуючого, касира та бухгалтера. Власник міг особисто керувати установою, або призначати управляючого. До штату також входили наймані службовці – прикажчики. Відповідно до законодавства вони поділялися на два розряди. До першого належали головні прикажчики, які виконували управлінські, агентурні та діловодні функції, до другого – їхні помічники й дрібніші службовці. Чисельність прикажчиків залежала від розміру підприємства та наявності його відділень. Так, за повідомленнями власника комісійної й банкірської контори одеського купця С.М. Барбаша до податного присутствія, в його установі, окрім самого господаря, працювали його син, двоє уповноважених прикажчиків першого розряду та 15–20 найманих службовців².

На відміну від акціонерних комерційних банків українських губерній Російської імперії, які не змогли створити філіальної мережі, банкірські установи Одеси мали відокремлені підрозділи не лише в краї. Відомо, що банкірські доми Родоканакі, Рафаловичів та Єфруссі підтримували тісні зв'язки з європейськими банками та мали контори за кордоном. Окремі фірми відкрито проголошували основним своїм завданням обслуговування провінції в її комерційних потребах і доступність найширшому колу осіб торгово-

¹ Бернарді А.В. Организация и операции банковских учреждений (банкирских домов, банковских контор и меняльных лавок). – Санкт-Петербург, 1913. – С. 11–14.

² ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39–52.

промислового світу. Тому для його виконання створювали відділення та агентства (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Філіальна мережа, створена банкірськими установами Одеси¹

Торговий, банкірський дім, контора	Місце розташу- вання головної контори	Місце розташу- вання філії, відділення	Місце роз- ташування агентств
«М. Ашкеназі»	Одеса	Київ	—
«Д. Барам і К ^о »	Одеса	—	«в близ- лежащих к Одессе про- винциальных городах»
«С.М. Барбаш»	Одеса	Тульчин, Кишинів	Кенігсберг, Вінниця, Гайсин, Фас- тів, Бельці, Рибниця та ін.
«А.М. Бродський»	Одеса	Кишинів, Миколаїв	—
«І. Грубер»	Одеса	Київ	—
«Єфруссі і К ^о »	Одеса	Париж, Відень	—
«Ф. Рафалович і К ^о »	Одеса	Париж, Берлін	—
«Ф. Родоканакі»	Одеса	Петербург, Севастополь	—

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 282, 362; История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3. – С. 77; Ефруссі [Електронний ресурс]; Хроніка. Про паризький банкірський дім Рафаловичів // Одесский вестник. – 1885. – № 88. – С. 3; Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. – Одесса, 1896; ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 30118. – С. 64–65; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 213.

Свідоцтво прикажчика II класу, видане на ім'я Шмуля Козмана, який працював у банкірській конторі С.М. Барбаша (1899 р.

Банкіри, як торговці першої категорії (оптові), зобов'язані були утримувати «в належному стані» свою бухгалтерську документацію, а саме: 1) меморіал або журнал для щоденних записів усіх справ та всіх операцій; 2) касову книгу, в якій детально зазначалася кожна стаття приймання й видачі грошей; 3) grosбух; 4) книгу для копій вихідної документації; 5) товарну книгу, для записів усіх куплених, отриманих, проданих і відправлених товарів із зазначенням їх

цін; 6) розрахункову книгу для відкриття поточних рахунків кожному боржникові й позикодавцеві; 7) книгу для запису вихідних рахунків на продані товари; 8) фактурну книгу для рахунків і фактур на відправлені товари.

Основним документом був гросбух, в якому подавалися зведення всіх рахунків і прибутково-видаткових операцій, зокрема власного капіталу, рухомого й нерухомого майна, боржників і позикодавців, товарів, каси, торгових і домашніх витрат, прибутків, збитків тощо. На його основі щорічно, або кожні 18 місяців, виводився підсумковий баланс.

Вести документацію банкірам дозволялося будь-якою мовою. Виняток становили євреї, яких зобов'язували робити записи російською. виправлення, підчищення, приписки, які могли змінити зміст, назву товару (операції), ціни й суми, не допускалися.

На власників торгово-кредитних установ покладался обов'язок зберігати вищеназвані книги щонайменше десять років. Останні могли були представлені до суду як докази при розгляді комерційних спорів. Але публічного оголошення інформації, яка містилася у книгах, тим паче такої, що становила безумовну комерційну таємницю, ніхто не мав права вимагати.

Отже, організація банкірських домів і контор відрізнялася від організації інших кредитних установ Російської імперії. На відміну від банків і товариств взаємного кредиту вони не мали статутів із чітко визначеними умовами і межами функціонування, не зобов'язувалися звітністю тощо. Їх діяльність регулювалася торговим законодавством, що у достатній мірі забезпечувало дотримання принципу свободи підприємництва, характерного для західноєвропейських країн.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. викликали загальне піднесення ділової активності, яке, своєю чергою, породило новий сплеск приватної банкірської діяльності. Значно збільшилася, у порівнянні з попереднім періодом, кількість осіб, які почали здійснювати банкірські операції й створювати для цього відповідні установи. У 1860–

1870-х рр. у Російській імперії активно формувалася мережа акціонерних банків, які згодом почали відігравати провідну роль в економіці держави. Однак банкірські установи Одеси не втратили своїх позицій, пристосувавшись до змін. Незважаючи на те, що наприкінці століття у загальній кількості торгово-промислових підприємств міста вони становили дуже малий відсоток, обсяги їх оборотів і прибутків були досить значними.

Окрім фінансової діяльності банкіри продовжували займатися й іншими видами підприємництва. Усе активніше вони вкладали кошти у промисловість, транспортну інфраструктуру, не полишали також закордонної торгівлі. У цілому спектр їхніх занять був досить широким. Результати господарської діяльності банкірів були економічно корисними не лише для них самих, а й для всього південного регіону та Російської імперії у цілому.